

בין שיבת ציון לעליות העת החדשה: ממשבר לצמיחה

נתן חמילבסקי¹

קיומו של העם היהודי בעולם נע על הציר בין משבר לצמיחה, בין רוב שנותיו כעם גולה ונרדף, מושפל ובזוי, ובין שנים של שגשוג ופריחה. שיאה של פריחה זו הוא ללא ספק עלייה ארצה וכינונם של חיים ריבוניים כאוטונומיה יהודית על אדמת ישראל. זו הייתה פסגת שאיפותיו של היהודי בגולה אשר לא חדל להאמין שיגיע היום שבו "תחזינה עינינו בשוכך לציון". אם נסקור מעברים אלו בין גלות לגאולה לאורך ההיסטוריה היהודית, נמצא שתי תקופות בולטות שהיוו גשר מחבר בין משבר עמוק לצמיחה מופלאה.

האחת היא תקופת שיבת ציון המקראית. תחילתה בחורבן הגדול של בית המקדש הראשון, מקום שהיה בעבור העם היהודי מקום משכנו ועבודתו של הקב"ה עלי אדמות, ובהגליית יהודה על כל יושביה בבלה והותרת הארץ שוממה מאין יושב. סופה – התנערות העם היהודי מן הגלות, שיבה לארצו, וחידוש חייו הלאומיים ובית מקדשו.

השנייה היא תקופת שיבת ציון המחודשת. עם ישראל בגלויות השונות, בארצות הנצרות והאסלאם, סבל משנאה אנטישמית לא מוסברת, אשר ביטוייה נעו בין חוקים מפלים, דרך עלילות שווא, ועד למעשי טבח ופרעות לשם הנאה. כאשר הוגדשה הסאה חיפש העם היהודי פתרון בבריחה מארצות הנכר ומציאת מקלט בארץ מולדתו, ארץ ישראל. עם ישראל התחיל לשוב לארצו גלים גלים, עד להקמת מדינתו. מדינה זו הפכה תוך שנים מספר, שלא כדרך הטבע, למעצמה חזקה ומשגשגת.

* המאמר נכתב במסגרת תכנית המצוינים במכללת אורות ישראל, בקורס: "התמודדות חינוכית על פי חז"ל", תשע"ב, בהדרכת הרב חנוך הרבסט ומר רונאל עטיה.

1 שותפים בכתיבת המאמר: אפרים אברמשובילי, דביר הראל, שלום חיון, יושע ליפסקר ואברהם קלמנטינובסקי.

מטרת מאמר זה היא להשוות בין שתי תקופות אלו, המהוות מודלים של התמודדות של אומה במשבר. נעמוד על המצוקה בשעת המשבר, על התנאים שהכשירו את תחילת הצמיחה, על מניעיהם של העולים, ולבסוף על מימוש החזון והשלכות התקופות ההן לימינו אנו.

מניעי העליות

בבואנו לבחון את הגורמים לעליות לארץ ישראל בשתי התקופות נראה כי הם שונים בתכלית. בעוד שבעת החדשה הקטליזטור לעלייה היה מצבם הקשה של היהודים בגולה ורצונם לברוח מארץ מוצאם, הרי שעליות שיבת ציון המקראית לא נבעו משינוי לרעה ביחס ליהודים, אלא מרצון אידאולוגי להגיע לארץ. העליות לארץ בתקופה המקראית היו באישור מלכי פרס ובעידודם, ולעתים אף סייעו לעולים כלכלית. ההתעוררות לעלייה לאחר חורבן בית ראשון מתחילה רק עם הצהרת כורש – עידוד המלך הנוכרי לעליית היהודים לארצם. לא נראה כי היה רצון לברוח מבבל, שכן לא תוארו בעיות כלשהן בחיים שם. על כן נראה כי המניע העיקרי לעלייה זו היה דתי. הגולים קָמְהו לשוב לארצם כדי להקים בה מחדש את בית המקדש החרב.

לעומת זאת נראה, כי המניע הראשוני והעיקרי לעליות בעת החדשה לא נבע מחזון ארוך טווח, אלא היה כורח המציאות ומענה לפתרון בעיות השעה. היהודים סבלו מרדיפות אנטישמיות חוזרות ונשנות, הן מהשלטון שהפלה אותם לרעה הן מהאזרחים עצמם שהתנכרו אליהם ופגעו בהם. רק לאחר שאלה הלכו והתגברו החלה ההתעוררות הציונית לעשות מעשה. ניתן לעמוד על תופעה זו מההשוואה בין תחילת ההתעוררות הלאומית על ידי מבשרי הציונות (הרב אלקלעי, הרב קלישר ומשה הס) ובין זמן התרחשות העליות בפועל. מבשרי הציונות החיו את הרעיון הלאומי לעלייה לארץ ישראל ויישובה על ידי פרסום מאמרים בעיתונות ובספרים, אך נראה כי רעיון הלאומיות לא נחל הצלחה בתקופתם. רק לאחר מכן, כאשר החריפו גילויי האנטישמיות והורע מצבם הכלכלי של יהודי אירופה בסוף המאה ה-19, קרם רעיון הציונות עור וגידים בדמות עלייה ארצה באופן מסודר. מכאן מוכח שהאידאל הציוני לעלות ארצה לא הועיל במאום ללא המניעים לעזוב את ארצות המוצא.² גם כאשר החל גל ההגירה

2 "כץ, "התנועה היהודית הלאומית: ניתוח סוציולוגי", ראובן כהנא ושמחה קופרשטיין (עורכים), בעיות של זהות ולגיטימציה בחברה הישראלית, מקראה, ירושלים 1980, עמ' 18-32.

ממזרח אירופה לא עלו רבים לארץ ישראל, והיו לא מעטים שבחרו להגר למערב אירופה או לאמריקה. בתקופת העלייה הראשונה והשנייה רק שני אחוזים מכלל היהודים המהגרים ממזרח אירופה עלו לארץ, בעוד שרובם המוחלט היגר לארצות הברית.³ זאת ועוד, לא רק שהעולים עצמם העדיפו באופן ברור את אמריקה, אלא גם חברת כ"ח, שסייעה ליהודי הגולה, התנגדה לעלייה ארצה ודגלה בעלייה לאמריקה.⁴ אין ספק שגם העליות בעת החדשה נבעו בחלקן ממניעים דתיים ולאומיים, אך נראה כי היו אלה סיבות שהוסיפו על הסיבה המעשית, וקבעו כי מתוך אפשרויות ההגירה יש להגיע ארצה.

היחס הערכי למניע המעשי מול האידאולוגי

את הפסוק "מי אלה כעב תעופינה וכיונים אל ארבותיהם"⁵ דרש הרב קוק על שני סוגים של אנשים שעולים לארץ ישראל. את העננים מסיעה הרוח ממקום למקום, בלא כוונה למקום מסוים, אך היונים חוזרות אל ביתן, אל ארובותיהן. כך יש יהודים המובלים בעל כורחם כעננים ממקום למקום ונקלעים במקרה לארץ ישראל, ויש היודעים כי בואם לארץ הוא חזרה אל הבית; יש יהודים המגיעים לארץ בשל בריחה מארץ אויב, ארץ מצוקה, משום שאינם יכולים לחיות שם כיהודים, ולעומתם יש כאלה המבינים שהעלייה לארץ איננה בריחה ממקום אחר, אלא שיבת בנים לביתם המקורי, בבחינת "ושבו בנים לגבולם".

כאמור, בעוד שעליית עזרא הייתה בבחינת "כיונים אל ארבותיהם", היו העליות בעת האחרונה בבחינת "כעב תעופינה". וכך עמד הרב ריינס על ההבדל בין המנהיגים המקראיים ובין המנהיג בדורו, הרצל:

כל אלה שהופיעו בתור מושיעים בימים מקדם ובישרו ישועות ונחמות לישראל כיוונו על ישועה רוחנית [...] אולם פה בא אלינו האיש הזה לבשר ישועה פשוטה, איננו מכויין על הגאולה הכללית, ורק שהראה כי יש דרך להטיב מצב ישראל ולהרים קרנו בכבוד להשתדל לחפש מקום מקלט בטוח באוהל הורים, וכל זה הראה בדברים הבנויים על יסודי ידיעת חכמת המדינה.⁶

3 60,000 מתוך 2,686,000 מהגרים יהודים. ראו ל' הירש, נדודי היהודים במאה השנים האחרונות, כלל ישראל, בעריכת דינור ולשצינסקי, ירושלים 1954; א' טרטקובר, נדודי היהודים בעולם, עמ' 21, ירושלים תש"ז.

4 ש' יבניאלי, ספר הציונות, כרך א, ירושלים תשכ"א, עמ' 135-136.

5 ישעיהו ס, ח.

6 אור חדש על ציון, שער י, פרק ב, עמ' 278.

כיצד יש להתייחס למניע הגשמי והפרקטי מבחינה ערכית-אמונית?
 הרב קוק כתב כי בבואנו לעסוק באידאל הרעיון הלאומי הרי שהתחשבות
 במניעים כאלו פוגמת בטוהר של אידאל זה, וכך קרא לחלוצים בארץ ישראל:
 אחים יקרים, קבלו עליכם, לשנות את סדרי חייכם באותן [באותם] הדברים
 שמכאיבים את כוחנו הלאומי [...] [אל לנו] למצא בלאומיותנו רק תקוה
 לחיים חומריים להטבת מצב של פרנסה ומעמד החיים [...] לא, אחי! אהבה
 כזאת, שהיא התלויה בדבר, איננה אהבה לאומית, איננה אהבת הכלל כי אם
 אהבת עצמו, אהבת הפרט.⁷

בעוד שהרב קוק ראה את ההתחשבות במניעים אלו באור שלילי, הרי שהרב
 יצחק יעקב ריינס, מנהיג המזרחי, ראה בהם אידאל חשוב שהוא עיקר תפקיד
 הציונות. בטענה זו ניסה לשכנע את היהדות החרדית להצטרף לציונות, וכך כתב:
 ואחרי שהרעיון הזה איננו נושא עליו שום אות ותו מרעיון הגאולה, ואין לו
 שום נגיעה לכל דבר המתייחס לעניינה, והיא רק השתדלות בעד הטבת המצב
 החומרי של האומה ובעד הרמת קרנה בכבוד, הלא לעוון גדול יחשב לכל מי
 שיניע להניא אותם מדעתם, ולהניח להם מכשולים על דרכם זו.⁸

יש ערך חשוב לפן הרוחני-גאולי בעלייה לארץ במשנת הרב ריינס, אך ראשית
 כול יש לדאוג לפן המעשי של מציאת מקלט בטוח ליהודים. לכן תמך בהצעת
 הרצל לכינון מדינה באוגנדה.

הבדל השקפתי זה ניכר ביחסם של השניים להסתדרות הציונית. בעוד שהרב
 ריינס הקים את תנועת המזרחי שהיוותה חלק מן הציונות ועמד בראשה, קרא הרב
 קוק לאנשי המזרחי למחות כנגד התנועה ולהתנער ממנה,⁹ ובמקביל הוא הקים
 תנועה אלטרנטיבית – דגל ירושלים. וכך ניתן לשמוע מדבריו החריפים על
 הקונגרס הציוני:

הגזירה הקונגרסית ש"הציונות דבר אין לה עם הדת", הקשה יותר
 מגזירותיהם של פרעה ושל המן, פורשת את כנפי המות השחורות והאיומות
 שלה על הרגש הלאומי, היונק הרך והנחמד שלנו, בהפרידה אותו ממקור חייו
 ואור תפארתו.¹⁰

7 אוצרות הראי"ה, ב, עמ' 719. מכאן ואילך כל ההדגשות בציטוטים הן שלנו.

8 שערי אורה ושמחה, המאמר פתח תקווה, פרק ב, 24–25.

9 ראו אגרות הראי"ה, ב, איגרות תצו, תקעא.

10 אוצרות הראי"ה, אפיקים בנגב, עמ' 120.

לסיכום, היחס למניעים הגשמיים לעלייה הוא אמביוולנטי. הרואים בציונות זרם משיחי ראו בשלילה מניעים אלו, אך התופסים את הציונות כתנועה מעשית ראו בהם חלק ניכר מהאידאל.

המניע הדתי מול המניע הלאומי

לאחר שהשוונו בין המניעים האידאולוגיים (דתי או לאומי) ובין המניעים המעשיים, יש מקום להשוות בין המניעים האידאולוגיים עצמם. אם נחלק את העליות שסיבתן דתית ובין אלה שסיבתן לאומית, ניווכח בהבדלים במבחן התוצאה. העולים הדתיים, כגון העולים ממוינשטי שברומניה (עלייה ראשונה), נשארו רובם בארץ למרות הקשיים. עם בואם לארץ, כשהקימו את המושבה ראש פינה, סבלו מאוד מעבודת האדמה הקשה שלא היו רגילים בה, ומהתנאים הקשים בארץ. למרות הקשיים נשארו איתנים באחיזתם בארץ ונשבעו בספר התורה להישאר בה, תוך הכרזה שהמפר את השבועה יופרש ויובדל מעם ישראל.¹¹ לעומתם, אנשי ביל"ו החילונים, שעלו ממניעים לאומיים, לא החזיקו בה בכל כוחם וכחמישים וחמישה אחוזים מהם עזבו את הארץ. המסקנה המתבקשת היא, שכאשר המניע הדתי הוא הדומיננטי, האחיזה בארץ שורשית והירידה ממנה פחותה בהרבה. אדם המאמין שעלייתו ארצה היא רצון ה' והיא המקרבת את הגאולה, יעשה זאת בלא פקפוק מתוך אמונה בצדקת הדרך.¹²

חוסר ההיענות מצד יהודי הגולה לעלייה

לכאורה, היה מצופה מהעולם הגולה המיחל לשוב לארצו לנצל הזדמנות זו ולממש את חזון הנביאים. אך לא רב היה מספר העולים לארץ ישראל בתקופת שיבת ציון המקראית ורובם המוחלט של היהודים נשאר בבבל. מדוע כה מועט היה מספר העולים בכל התקופה הזו? בתנ"ך אין מענה לשאלה זו, אלא בספרות חז"ל.

א. נראה כי הסיבה הברורה ביותר היא התבססותם של היהודים בבבל וחשש מהליכה אל ארץ לא נושבת, שצפויים בה קשיי הסתגלות רבים, בעיקר מהבחינה הכלכלית והביטחונית. כך כתב רש"י: "לפי שהיו יושבים בבבל

¹¹ י' קלוזנר, חיבת ציון ברומניה, ירושלים 1958, עמ' 222.

¹² ראו מ' שטרן, בין הכרזת כורש להצהרת בלפור: שיבת ציון הקדומה המחודשת, תל אביב 2006, עמ' 208–211.

בשלווה והעולים בירושלים היו בעוני ובטורח המלאכה ובאימת כל סביבותיה"¹³.

ב. דווקא בגלל חזון הגאולה שניבאו הנביאים ציפה העם לגאולה נסית שאותה יוביל המלך המשיח. גאולה זו שיוזמה הוא כורש, ומתרחשת בצורה טבעית לחלוטין על כל הקשיים הכרוכים בחלוציות והתיישבות, אֶכְזָבָה את גולי בבל. הגולים לא האמינו שזו הגאולה המובטחת, ועל כן לא מיהרו לעלות. אכזבה זו ניבטת ממדרש שיר השירים: "אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה: רבש"ע, כל ניסים שעשית לי על ידי כורש לא היה מוטב לעשותן לי על ידי דניאל ועל ידי אדם צדיק?"¹⁴

ג. אמנם כורש קרא בהצהרתו לעלייה, אך לאחר מכן ביטל הוראה זו, וכדברי הגמרא¹⁵ – כורש החמיץ. וכך נכתב במדרש שיר השירים:

אמר רבי יוחנן כתיב: חשך השמש בצאתו, לוי הוה קבל ההוא יומא ולא דנחה, יצא כרש לטיל במדינה וראה המדינה שוממת, אמר מה טיבה של מדינה זו שוממת, איכן הם הזוהבים, איכן הם הכספים, אמרי ליה ולא או את הוא דגזרת ואמרת כל יהודאין יפקון ויבנון בית מקדשא, מנהון דהבים ומנהון כספים, הא דסלקין למבנא מקדשא, בההיא שעתא גזר ואמר, דעבר פרת עבר, דלא עבר לא יעבר.¹⁶

המדרש אף מקשר בין ביטול זה לאי עלייתם כחומה: "מה נעשה לאחותינו, מה נעשה ביום שנגזר די עבר פרת עבר די לא עבר לא יעבר. אם חומה היא, אלו ישראל העלו חומה מבבל, לא חרב בית המקדש בההיא שעתא פעם שנית"¹⁷.

מבחינה היסטורית סבלה ממלכתו של כורש בשנותיו האחרונות מלחמות קשות מהמזרח.¹⁸ לשם כך ריכז כוחות רבים בהגנה על ממלכתו ועורר בכך מתיחויות בתוך הממלכה. כורש, שרצה לייצב את השלטון מבית ומחוץ, נוהג ביד תקיפה. תיאור היסטורי זה תואם את ביטול הצהרתו כפי שמופיע במדרשים.

13 בבלי, קידושין סט ע"ב, ד"ה: ואבינה.

14 שיר השירים רבה ח, ד.

15 בבלי, ראש השנה ג ע"ב.

16 שיר השירים רבה ה, ה.

17 שם ח, ט.

18 שמואל הכהן, "יחס העם לשיבת ציון", בשדה חמ"ד 16 (תשל"ג), עמ' 334–342.

ד. המנהיגים החשובים לא עלו. הדבר נתן לגיטימציה לשאר העם להישאר בגולה. את מרדכי אנו מוצאים באותו זמן פועל בשושן וכן אחרים ממנהיגי הדור:

עזרא וסיעתו וחבורתו לא עלו באותה שעה. ולמה לא עלה באותה שעה עזרא, שהיה צריך לברר תלמודו לפני ברוך בן נריה, ויעלה ברוך בן נריה, אלא אמרי ברוך בן נריה אדם גדול וישיש היה ואפלו בגלקטיקא לא היה יכול להטען.¹⁵

העובדה שיהודי בכל ראו את מנהיגיהם נותרים בגולה הניאה אותם מלעלות ארצה. גם בזמן עליות ימינו לא רבים עלו ארצה. כפי שהוזכר לפני כן, כשהחל גל הגירה העדיף הרוב המוחלט את אמריקה ומיעוט שבמיעוט הגיע ארצה. מדוע? גם כאן נמצא סיבות דומות:

א. היהודים התרגלו לארצות מגוריהם וחיו שם בנוחות. ארץ ישראל לא הייתה מיושבת והרעיון לעלות ולהקים מדינה מאפס אינו פשוט וקל. גם בשנים הראשונות של ההתיישבות סבלו המתיישבים מבעיות רבות. בתקופה זו הייתה ההתבוללות קשה, ורבים מהיהודים חשבו שהאידיאל הוא להתבולל ולהשתוות לגויים. מבחינתם כבר לא היה מושג של לאום או דת יהודיים שייצרו אידיאל לעלות ולהקים מדינה.

ב. היהודים חשבו כי הגאולה צריכה להיות נסית כמו בגאולת מצרים. הם לא ציפו שהגאולה תהיה בצורה טבעית, על ידי עלייה ארצה והפרחת השממה. לכן נשארו בציפייה שגאולה כזו עוד תבוא. בתקופה זו נוסף אף פן אידאולוגי לאי ההיענות:

1. שלוש השבועות שעל פיהן אין לדחוק את הקץ ולעלות כחומה;
2. ראשי התנועה הציונית היו חילונים וכופרים שאינם פועלים כלל ממניעים דתיים. מייצג לתפיסה זו הוא ר' יואל משה טייטלבוים, האדמו"ר מסאטמר, וכך כתב:

מה שאין כן בעניני הגאולה, צריך לידע שאך הקב"ה הוא העושה ואין לנו רשות לעשות מאומה [...] ועל כל פנים מי שחושב שאפשר להתעצם ולצאת מהגלות מעצמנו ובידנו הוא, הוא נגד האמונה בה' יתברך ובתורתו בתכלית.¹⁹
3. גם התנגדות השלטונות לעלייה השפיעה על אי ההיענות. לא קל היה להשיג אישורים לעלות, ועלייה בלתי לגלית לא הייתה מצב אידיאלי.

הטורקים לא ראו בעין יפה את בואם של העולים ממזרח אירופה, והשלטון הטורקי החליט להטיל גזרות שמטרתן הייתה להקפיא את היישוב היהודי בארץ ישראל. ב-1882 ממלא מקום הקונסול הטורקי באודסה מפרסם את הצו הזה:

בלבל לתת לאיש יהודי הבא מערי רוסיא, רומעניא ובולגריע להציג כף רגלו על אחת מערי הקודש, יפו ירושלים, צפת, טבריה, חברון וחיפה, ובאוניות אשר בה יבואו, בה יחזרו לאחת משאר ערי החוף אשר בארץ טורקי.²⁰

גם בהמשך תקופת העליות, לאחר קבלת בריטניה את המנדט על ארץ ישראל, המשיכו ההגבלות. הבריטים פרסמו את "הספרים הלבנים" שהגבילו את רישיונות העלייה, וגירשו או עצרו את מי שעלה בצורה בלתי לגלית. כל אלה הטילו בוודאי חששות בלב יהודי הגולה, וגרמו להם להעדיף להישאר שם.

התמודדות עם תנאי החיים החדשים

העולים החדשים בשתי התקופות באים אל ארץ חדשה ולא מוכרת ומתחילים לבנותה וליישבה. מטרות אלו אינן מושגות בנקל, והעולים נתקלו בקשיים רבים בתהליך ההסתגלות. נעמוד על קשיים דומים בין שתי התקופות, ונראה כיצד ניסו מנהיגי העליות לפתור את הבעיות.

א. המצב הכלכלי

מרשימת העולים בתחילת שיבת ציון המקראית עולה כי רוב העולים השתייכו למעמד הבינוני-נמוך. עם הגעתם ארצה הם מתחילים לעסוק בחקלאות, אך התוצרת אינה כדבעי. חגי הנביא מוכיח את ישראל על התעצלותם בבניין המקדש כשאישי אינו שת לבו לבית הַקֶּרֶב:

זרעתם הרבה והבא מעט אכול ואין לשבעה שתו ואין לשכרה לבוש ואין לחם לו והמשתכר משתכר אל צרור נקוב [...] על כן עליכם כלאו שמים מטל והארץ כלאה יבולה. ואקרא חרב על הארץ ועל ההרים ועל הדגן ועל התירוש ועל היצהר ועל אשר תוציא האדמה ועל האדם ועל הבהמה ועל כל יגיע כפים [...] מהיותם בא אל ערמת עשרים והיתה עשרה בא אל היקב לחשף חמשים פורה והיתה עשרים. הכיתי אתכם בשדפון ובירקון ובברד את כל מעשה ידיכם ואין אתכם אלי נאם ה'.²¹

20 ש' יבניאלי, ספר הציונות, כרך ב, תל אביב תש"ד, עמ' כז-כח.

21 חגי א, ו-יא; ב, טז-יז.

רמז נוסף למצב הכלכלי הקשה בתוכחות נביאי התקופה ניתן למצוא בדברי מלאכי:

במארה אתם נארים ואתי אתם קבעים הגוי כלו. הביאו את כל המעשר אל בית האוצר ויהי טרף בביתי ובחנוני נא בזאת אמר ה' צבאות אם לא אפתח לכם את ארבות השמים והריקתי לכם ברכה עד בלי די. וגערתו לכם באכל ולא ישחת לכם את פרי האדמה ולא תשכל לכם הגפן בשדה אמר ה' צבאות.²² גם בתקופת נחמיה אנו רואים עדות למצבם הכלכלי הקשה של יהודי הארץ. התושבים זועקים אל נחמיה:

ותהי צעקת העם ונשיהם גדולה אל אחיהם היהודים. ויש אשר אמרים בנינו ובנתינו אנחנו רבים ונקחה דגן ונאכלה ונחיה. ויש אשר אמרים שדתינו וכרמינו ובתינו אנחנו ערבים ונקחה דגן ברעב. ויש אשר אמרים לוינו כסף למדת המלך שדתינו וכרמינו. ועתה כבשר אחינו בשרנו כבניהם בנינו והנה אנחנו כבשים את בנינו ואת בנתינו לעבדים ויש מבנתינו נכבשות ואין לאל ידנו ושדתינו וכרמינו לאחריים.²³

כלומר, התושבים מתלוננים על שהגיעו למצב כה קשה עד כי היו צריכים למשכן את רכושם ואת ילדיהם בלי יכולת לפדותם. נראה שמצבם הקשה נבע משני גורמים: הראשון, העם עסק בבניית החומה כך שלא היה פנוי לעבד את אדמותיו, כלומר מיעוט ההכנסות מהחקלאות;²⁴ השני, החמרת המסים שהוטלו על ידי השלטונות הפרסיים. שניהם יחדיו גרמו למצוקה כלכלית עד כדי כך שהיה צורך למשכן אף את הבנים.²⁵

התמודדות ההנהגה עם בעיות קשות אלו הנביאים, מתוקף תפקידם, מנסים לפתור זאת בצורה רוחנית. הבעיות נובעות מאי קיום רצון ה', ולכן יש לתקן זאת ובכך להביא ליציאה ממשבר לשגשוג כלכלי. חגי מעודד את בניית המקדש, ומלאכי מדבר על הבאת תרומות ומעשרות לה'. רק כך יתקיים "והריקתי לכם ברכה עד בלי די". עזרא ונחמיה פועלים במישור המעשי. עזרא מקבל רישיון להוציא מפרס ארצה כסף שנידבו יהודי הגולה, פטור ממסים לעובדי בית ה', ואספקה שוטפת

22 מלאכי ג, ט-יא.

23 נחמיה ה, א-ה.

24 י' קלוזנר, ההיסטוריה של בית שני, כרך א, ירושלים 1953, עמ' 279.

25 י' קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ספר ח, ירושלים 1955, עמ' 320.

לצורכי המקדש מגנזי המלך. נחמיה מוכיח את העשירים, ומשביעם להחזיר את המשכונות ולשמוט את החובות. נחמיה אף משמש דוגמה אישית ושומט אף הוא את חובותיו, לשיפור הכלכלה ביהודה. נחמיה אף מגדיל לעשות ובמקום לקנות חלקת אדמה בירושלים מפנה את כספו לצרכי בניית החומה.

גם בתקופת שיבת ציון המחודשת עומדים העולים בפני בעיות כלכליות קשות. מעדותו של מנהל מקווה ישראל, שמואל הירש, במכתבו לכי"ח, עולה שרבים מהעולים היו מהמעמד הכלכלי הנמוך: "כמה מן המהגרים הם אמידים במידה מסוימת אבל רובם הגדול שרוי במצוקה. כל שבוע באות למקווה ישראל חבורות שלמות לבקש עבודה מידי."²⁶

גם מי שהפרוטה הייתה מצויה בכיסו ורצה לרכוש קרקעות בארץ נפל בפח על ידי סרסורים ונוכלים וכל כספו ירד לטמיון. העלייה ארצה עצמה דרשה הוצאות כספיות. בארץ אין מקומות עבודה ומקורות פרנסה לכולם. חברת כי"ח, שפעלה בראשית עליות אלו, בקושי הייתה מוכנה לתמוך בעולים כיוון שהייתה נגד רעיון זה. העולים מתמזגים נחשדים בכך שהם אינם יהודים, ולכן אינם מקבלים תמיכה מכספי החלוקה. כמו כן הם נתקלים במצוקת דיור קשה ורבים מהם גרים בסוכות שבנו ואף במערות. עד כדי כך היה המצב קשה עד ששכנעו את העולים לחפש מקום אחר. וכך כתב הירש במכתב אחר: "דיברתי על ליבם, שיצאו מארץ ישראל וילכו לבקש מבעוד מועד אמצעי קיום בארצות אחרות."²⁷

אך מעל לכול, העליות הראשונות נשאו אופי של התיישבות חקלאית בארץ בצורת המושבות. את המושבות צריך היה להקים ולבסס ללא תשתית קודמת. בניית המושבות כללה קניית אדמות לעיבוד ודאגה לאספקה סדירה של צורכי התושבים. למשל היו צריכים התושבים בראשון לציון לחפור באר מים שכרייתה עלתה 30,000 פרנק. סכום זה היה גבוה מעבר להישג ידם של המתישבים. כמו כן היה נדרש ידע חקלאי מקצועי, ואותם אנשים היו חסרי ניסיון באותו התחום. כל אלו דרשו כסף רב וגרמו למצב כלכלי קשה בקרב יהודי ארץ ישראל. וכך כותב לבונטין בזיכרונותיו:

אבל לדאבון לבבי הנני רואה מראש, כי עוד ימים רבים יעברו עד אשר תעשה איזו חברה מעשה ופעולה ניכרת בארץ הקודש. יען כי כסף רב נחות לשם

26 ש' יבניאלי (לעיל הערה 20), עמ' 53.

27 שם, עמ' 35.

יסוד מושב לעבודת האדמה ועבודה רבה היא וקשה עד מאד.²⁸

ככתוב בתקנוני המושבות ראש פינה וראשון לציון המושבות התחייבו מראש לנהוג במדיניות עזרה לזולת. העזרה הייתה גם באופן פרטי, כמו י"ד פרומקין שסייע רבות לעולי תימן והרב פינס שסייע לאנשי ביל"ו.

אך הפתרון העיקרי באותו זמן היה פניית המנהיגים ליהדות הגולה בכללה ולנדבנים בפרט לתרום לתושבים החדשים. היו אגודות שסייעו כלכלית לעולים, כגון "בני ברית", "אוהבי ציון" ו"חובבי ציון", אך מעל כולן עמד רוטשילד. לאחר שנתקלה בקשיים רבים הקמת המושבות הראשונות פנו בתשרי תרמ"ג (1882) מנהל בית הספר מקווה ישראל, קרל נטר, הרב שמואל מוהליבר ויוסף פיינברג, אל הברון אדמונד ג'יימס דה רוטשילד, אשר כונה גם "הנדיב הידוע" ו"אבי היישוב", בבקשה להעניק סיוע כלכלי למושבות החדשות. הברון הסכים והציב מספר תנאים: העברת הרכוש לאפוטרופסותו, ציות לכל הוראותיו והסתרת זהותו מידיעת הציבור. לשם מילוי התנאים הקים מנהלת פקידים אשר ניהלו המושבות. מוסד הפקידים יצר תלות של המתישבים בפקידים, מה שהביא לבעיה חדשה במישור החברתי והתרבותי.

לסיום, נציין השוואה מעניינת של אליעזר בן יהודה בין הסיוע שביקש מכ"ח לעולים בעת החדשה ובין הסיוע שנתנו להם המנהיגים בימי עזרא ונחמיה: בידכם ראשי חברת כ"ח, גורל בת יהודה עתה. אם תאבו, ויריתם אבן הפנה לתשועת כל האומה, והיה שמכם לברכה בפי בניה לנצח. כי חשתם לישע עמכם בעת צרתו. כאשר החישו זרובבל ויהושע, עזרא ונחמיה להושיע את עמם בימים ההם.²⁹

ב. המצב הביטחוני

בשיבת ציון המקראית נתקלו היהודים ביחס עויין מצד השומרונים שחיו באזור. הללו לא ראו בעין יפה את ההתיישבות היהודית שהולכת וקמה. טינתם גוברת לאחר שבקשתם להשתתף בבניית המקדש נענית בשלילה. בשלב זה, השומרונים מנסים לעצור את הבנייה בצורה דיפלומטית על ידי שליחת איגרות שטנה למלך פרס. עם בואו של נחמיה, שמחליט לבנות את חומת ירושלים ולהשלימה, השכנים מסכיבים מתחילים בהסלמה ומתכננים לתקוף ולהתנפל על תושבי ירושלים: "ויהי כאשר שמע סנבלט וטוביה והערכים והעמנים והאשדודים

28 ד' לבונטין, לארץ אבותינו, במבוא של י' קלוזנר, תל אביב תרפ"ד, עמ' 6.

29 "החבצלת", גיליון 15, ינואר 1882.

כי עלתה ארוכה לחמות ירושלים כי החלו הפרצים להסתם ויחר להם מאד: ויקשרו כלם יחדו לבוא להלחם בירושלם ולעשות לו תועה.³⁰ בסוף בניית החומה אנו עדים אף לניסיון התנקשות בנחמיה: "וישלח סנבלט וגשם אלי לאמר לכה ונועדה יחדו בכפירים בבקעת אונו והמה חשבים לעשות לי רעה."³¹

התמודדות ההנהגה עם איומים אלו

נחמיה מודע לתכניותיהם של השומרונים ומארגן תכנית שמירה. הוא מחלק את העם למשמרות מתחלפות בד בכד עם בנייה, כדי להגן עליה. הוא מורה שבעת התקפה יתקעו בשופר וייאספו כולם להילחם. הוא מארגן כיתת כוננות שחייליה לבושים ומוכנים תמיד, כשהוא עצמו משמש דוגמה אישית ונוטל בה חלק, "ואין אני ואחי ונערי ואנשי המשמר אשר אחרי אין אנחנו פשטים בגדינו איש שלחו המים."³²

בתחילת שיבת ציון המחודשת קיבלו הערבים תושבי הארץ, בניגוד לשלטון, את העולים בשמחה. עולים אלו קנו מהם קרקעות במחירים גבוהים ונתנו להם שוחד לעקוף את גזרות השלטון. אמנם היו סכסוכים רבים על רקע של גנבות על ידי הערבים, אך לא הייתה זו התנגדות כללית לעצם התיישבותם של היהודים בארץ. הסיבה היא שבשנים אלו לא היו הערבים מאורגנים סביב ההכרה הלאומית, אלא סביב המסגרת המשפחתית-שבטית. רק בשנת 1908, עם המהפכה הלאומית בטורקיה נגד הסולטאן, החלה התעוררות לאומית שהשפעתה הגיעה גם לערביי הארץ. הערבים התחילו להבין כי לעלייה היהודית יש מטרה אחת – להקים בארץ מדינה. כשהפנימו זאת, החלו הערבים להתנגד בצורה אקטיבית ותוקפנית להתיישבות היהודית בארץ.

כיצד התמודדו עם בעיות אלו?

בשנת 1907 הוקם ארגון "בר גיורא" על ידי פועלי ציון יוצאי ההגנה העצמית בהומל (רוסיה). מטרתם הייתה לכבוש את השמירה בגליל התחתון, משימה שהייתה מוטלת על הערבים. מטרה נוספת שרצו להשיג מקימי ארגון זה הייתה יצירת כוח מגן ליהודי ארץ ישראל שיעשה בו שימוש בהמשך, כשתוקם מדינה

30 נחמיה ד, א-ב.

31 שם ו, ב.

32 שם ד, יז.

יהודית. ארגון זה היה מחתרתי והתמקד בשמירה על המושבות. בעקבות הצלחת הארגון הוקם ארגון נוסף שיענה על דרישה זו, וכך הוקמה בשנת 1909 "הסתדרות השומרים" – "השומר". לפני הקמת "השומר" היו שמירות משותפות של יהודים ושל ערבים על חלק מהמושבות, דבר שגרם לא פעם לתקיפת "השומר" היהודי ולבזיזת השדות. "השומר" חרת על דגלו את לימוד מנהגיהם ואת מצבם של יושבי הארץ דוברי הערבית, וחינך את חבריו בזהירות ביחס לשכנים הערבים. ארגון "השומר" השיג את מטרתו: הוא כבש את השמירה על המושבות ויצר שמירה יהודית. עד 1912 עברה השמירה ברוב המושבות הגדולות לידי הארגון. ארגון זה היה הבסיס לכוח יהודי מגן וכאמרתו של בן גוריון: "השומר הוא הסבא של צה"ל".

ג. מצב דתי

על אף שהעולים מבבל היו שומרי תורה ומצוות, אנו עדים למספר בעיות דתיות שעלו ביהודה:

1. נשיאת נשים נכריות. כך מתאר עזרא:

וכללות אלה נגשו אלי השרים לאמר לא נבדלו העם ישראל והכהנים והלויים מעמי הארצות כתועבתיהם לכנעני החתי הפרזי היבוסי העמני המאבי המצרי והאמרי: כי נשאו מבנותיהם להם ולבניהם והתערבו זרע הקדש בעמי הארצות ויד השרים והסגנים היתה במעל הזה ראשונה.³³

וכן בתקופת נחמיה: "גם בימים ההם ראיתי את היהודים השיבו נשים אשדודיות עמוניות מואביות".³⁴
2. חילול שבת בימי נחמיה

בימים ההמה ראיתי ביהודה דרכים גתות בשבת ומביאים הערמות ועמסים על החמרים ואף יין ענבים ותאנים וכל משא ומביאים ירושלם ביום השבת ואעיד ביום מכרם ציד: והצרים ישבו בה מביאים דאג וכל מכר ומכרים בשבת לבני יהודה ובירושלם.³⁵
3. בראש השנה, כשעזרא קורא בספר התורה, העם בוכה כששומע על חטאיו, "כי בוכים כל העם כשמעם את דברי התורה".³⁶

33 עזרא ט, א–ב.

34 נחמיה יג, כג.

35 שם טו–טז.

36 שם ה, ט.

כדי לפתור בעיות אלו עזרא ונחמיה מוכיחים את העם ופועלים לשרש את החטאים. עזרא מתקן תקנות שונות שלהן שתי מטרות כלליות: האחת, הנגשת התורה לאנשי יהודה; השנייה, חיזוק התא המשפחתי וחיבוב האישה על בעלה, כדי למנוע נשיאת נשים נוכריות. כשעזרא שומע על ההיקף הגדול של החטא האחרון הוא בוכה ומתפלל לה' וגורם בכך לעם להיאסף אליו ולרצות לתקן את מעשיהם. עזרא משביע אותם ואוסף את כולם כדי לגרש את הנשים הנוכריות. העם אינו מסוגל להשלים עם מעשה זה בזמן מועט ומתחייב לבצע זאת במסגרת העיר על ידי השרים.

נחמיה אוסף את העם בסוף חג הסוכות אל ירושלים. הוא מחתים את ראשי בתי האב על אמנה לקיום מצוות התורה. עיקריה הם איסור נשיאת נשים נוכריות, מסחר בשבת וימים טובים ומתנות ללויים ולמקדש. נחמיה רצה ליצור צביון יהודי דתי ביהודה תוך חיוב כלל המתישבים לכך.

כששב נחמיה ליהודה לאחר ששהה בפרס ראה כי חזר העם לסורו והאמנה לא קוימה, ולכן סגר את שערי ירושלים בשבת ואיים לפגוע ברוכלים. כדי לטפל בנישואי התערובת הוכיח את העם (הזכיר בתוכחתו את חטא שלמה), הכה בהם, קילל אותם, מרט את שערותיהם והשביעם שלא יעשו כן. בתקנות ופעולות תקיפות אלו פעלו המנהיגים לשיפור המצב הדתי ביהודה בתקופת שיבת ציון המקראית.

גם בעליות העת האחרונה היה מצבם הדתי של העולים מורכב. בעלייה הראשונה היו עדיין רוב העולים דתיים או מסורתיים, אך כבר אז הייתה קבוצה חילונית לא מבוטלת בדמות הביל"ויים. קבוצה זו עוררה את חמתם של רבים משומרי המסורת בגולה ותושבי היישוב הישן, שראו בהם מעכבים של תהליך הגאולה. בשנת 1887 התעורר ויכוח על צביון המושבות, בעקבות הגילוי שבמושבה גדרה, אותה הקימו הביל"ויים, לא נשמרה השבת. שנה לאחר מכן ניטש ויכוח נוסף לגבי קיום מצוות השמיטה בארץ. עם העלייה ארצה החלה התרופפות בנושאים הדתיים, כאשר הסיבה העיקרית לכך היא ראיית העלייה ארצה ועבודת האדמה בארץ ערך חשוב בפני עצמו השווה בערכו לקיום מצוות.

איך התמודדה ההנהגה הדתית עם בעיות אלו?

בניגוד לתקופת שיבת ציון הקדומה שבה נקטו המנהיגים הרוחניים ביד תקיפה נגד העוברים על תקנות הדת, הבינו הרבנים בתקופה האחרונה כי הדרך המתאימה היא על ידי קירוב בעבותות של אהבה. הם שידרו מסר אוהד כלפי

המושבות, וכדברי הרב יחיאל מיכל פינס, "ניתן להחזיר את הבנים התועים לדרך האבות, אלא שצריך סבלנות ואהבה."³⁷

שני הרבנים הבולטים שפעלו לפתרון המצב הדתי בארץ היו הרב פינס והרב קוק. הרב פינס לקח תחת חסותו את אנשי ביל"ו ודאג להתקין תקנות בנושא הדתי. למשל השכמה מדי יום לתפילה בציבור, סיום העבודה בשדה שלוש שעות לפני כניסת השבת ועוד. כמו כן הוא הקציב כספים לשיפוץ בית הכנסת בגדרה והתקין עירוב מסביב לבתים. אנשי ביל"ו כיבדו את הרב פינס והקפידו על תקנותיו. הם אף קיבלו את הכרעתו בשנת השמיטה (תרמ"ח) ושבתו מעבודה למרות מחאת חובבי ציון ברוסיה. דברים דומים עשה הרב קוק במסע המושבות יחד עם הרב זוננפלד בשנת תרע"ד. בכל מושבה נתקבלו הרבנים בכבוד רב, אך לעתים בהסתייגות-מה של חלק מהתושבים.

אף על פי כן, מעשיהם היו טיפה בים, ולא הועילו בראייה הכללית לשיפור המצב הדתי. ייתכן כי אם היו מנהיגים דתיים רבים יותר שהיו תופסים את המושכות ומשפיעים על העולים, היה המצב שונה. שמעון קושניר, מְפַעֵלִי העלייה השנייה, כתב: "דורנו היה יתום ממנהיגות דתית מתאימה."³⁸ אך על אף שהמצב לא בא על תיקונו, אמר הרב קוק בסוף מסע המושבות הראשון, "באנו בשעה מאוחרת מעט, אך לא מאוחרת מדי."³⁹

אופיין הגאולי-משיחי של העליות

הצהרת כורש נתפשה כהתעוררות מאת ה'. אנו מוצאים בדברי רבותינו התייחסות לכך שעלייה זו הייתה אמורה לשמש כגאולה. ריש לקיש האריך-ישראלי מסרב לעזרתו של רבה בר בר חנה הבבלי וטוען כלפיו:

אלהא סנינא לכו דכתיב אם חומה היא נבנה עליה טירת כסף ואם דלת היא נצור עליה לוח ארז אם עשיתם עצמכם כחומה ועליתם כולכם בימי עזרא נמשלתם ככסף שאין רקב שולט בו עכשיו שעליתם כדלתות [לא כולם] נמשלתם כארז שהרקב שולט בו.⁴⁰

ומסביר המלבי"ם:

37 ג' בת יהודה, "ר' יחיאל מיכל פינס", אליהו יאנג (עורך), נוטרי מורשת, ירושלים תשכ"ח, עמ' 53.

38 מ' שטרן (לעיל הערה 12), עמ' 218.

39 אלה מסעי, הקדמה.

40 בבלי, יומא, ט ע"ב.

וכאשר ראה ה' שאם היו נשארים בגלות בכל היו נטמעים בין העכו"ם והיו יוצאים מכלל הדת, שכבר התערבו זרע קדש בעמי הארצות ושכחו לשונם ותורתם, לכן פקדם פקידה מעט על ידי כורש ועלו עמהם אנשי כנה"ג ושבּו את התורה ואת העטרה ליושנה, והגם שבעת ההיא לא היה עדיין זמן הגאולה העתידה, ודניאל ראה ארבע מלכיות שימשלו בישראל, וכן ראו כמה נביאים והודיעו לו בחזון כי זמן קץ הפלאות רחוק מאד, בכ"ז היה אפשריות שיהיה אז עת הגאולה אם היו שבים בתשובה שלימה לה' והיו עולים כולם כחומה, כמ"ש חז"ל ראויים היו ישראל ליעשות להם נס בימי עזרא וכו' אלא שגרם החטא, וכן כמה מדרשות חז"ל המורים ע"ז, ובעת נבנה הבית היה עדיין האפשריות תלוי ועומד, אם היו שבים בתשובה היה זרובבל המלך המשיח והמקדש היה מכון לשבתו עולמים, וע"כ זרח להם עוד הפעם אור הנבואה על ידי נביאים האחרונים חגי זכריה ומלאכי, שעמדו בעת ההיא והיו מעוררים אותם על הבנין ועל התשובה וגלו להם סוד זה שהדבר תלוי בידם.⁴¹

אף על פי שלא כולם עלו וזכו לגאולה השלמה, אלה שעלו קיימו מטרות חשובה – יישוב הארץ והשבת עבודת המקדש על כנה. הגמרא מתארת את עולי בבל כפסולת הייחוס של יהודי בבל:

דאמר ר' אלעזר לא עלה עזרא מבבל עד שעשאה כסולת נקיה [...] "ואלה העולים מתל מלח תל חרשא כרוב אדון ואמר ולא יכלו להגיד בית אבותם וזרעם אם מישראל הם" תל מלח – אלו בני אדם שדומים מעשיהם למעשה סדום שנהפכה לתל מלח, תל חרשא – זה שקורא אבא ואמו משתקתו, ולא יכלו להגיד בית אבותם וזרעם אם מישראל הם – זה הוא אסופי שנאסף מן השוק.⁴²

בכל זאת אומר שם ר' אבהו (בגרסת דבריו השנייה): "כרוב אדון ואמר" אמר רבי אבהו אמר אדון אע"פ ששמו עצמם כנמר הן חשובים לפני ככרוב".

גם בעליות ארצה בעת האחרונה גילתה ההנהגה הרבנית מאפיינים של התחלת גאולה. ככל שעבר הזמן החלו סימני הגאולה להופיע. כבר בתחילת התהליך מצליחים העולים להתיישב ולהפריח את השממה ששררה בארץ בזמן הגלות. עובדה זו היא אחת מסימני הגאולה המופיעים כבר בנבואת יחזקאל (פרק לו), ואכן כך ראה זאת הרב מוהליבר:

41 הקדמה לספר חגי.

42 בבלי, קידושין, סט ע"ב – ע"א.

העוד לא תראו אצבע אלוקים בכל אשר קרה לנו? [...] במשך שש שנים קמו מעפר ערים וכפרים, בארות ועדרים, השדות מלאים חיטים ושעורים, ענבים וגפנים מכסים את ההרים. ארבע עשרה קולוניות נתיסדו במשך זה, וכס יעבדו יותר משלשת אלפים נפש מאחינו. ותחת אשר דרך הקודש היתה מלאה קמשונים וחוחים ולא היתה כמעט יכולת רגל אנוש לדרוך בה [...] כל אשר חזינו במחזה הדמיון לפני שש שנים, ולא האמין שום איש אשר לו שכל בריא וישר, כי במשך זמן קצר כזה יצא דמיון גדול כזה לאור [...] האם במקרה היתה כל זאת? האם יש מי שימצא עוז בנפשו לאמר כי לא יד ה' היתה בכל אלה?⁴³

בשנת 1917 הכירה בריטניה בצורך היהודי לבניית בית בארץ ישראל, דבר שבא לידי ביטוי בהצהרת בלפור. את הלורד בלפור כינה הרב קוק, "ציר מרומים לבשורת הגאולה".⁴⁴

בשנת 1920 מתכנסת מועצת ועד הלאומים (לימים האו"ם) בסן רמו שבאיטליה כדי לחלק את שטחי האימפריה העות'מאנית. בוועידה הוחלט לתת את המנדט על ארץ ישראל לבריטים, ועל בריטניה הוטלה האחריות לממש את קיום הצהרת בלפור. בוועידה זו מתקבלת הכרה בין-לאומית בזכות העם היהודי לבית בארץ ישראל. על מהלך זה כתב ר' שמואל בורשטיין:

אבל עתה שנתקיים בנו מה שכתוב "קול דודי דופק" ונתן בלב ממלכות הארץ לבחור לנו את ארצנו הקדושה, וכמו שנמצא לקצת מהראשונים ז"ל שכמו בבית שני נפקדו ישראל על ידי כורש [...] כך תהיה תחילת הגאולה העתידה.⁴⁵

גם ההתעוררות הגדולה מצד כל חלקי העם מעידה על מהלך גאולי, וכדברי ר' יהושע מקוטנא, "ובפרט עתה שראינו התשוקה הגדולה הן באנשים פחותי ערך הן בכינונים הן בישרים בלבותיהם, קרוב לודאי שנתנוצץ רוח הגאולה".⁴⁶ גם בעלייה זו, רבים ממיישבי הארץ לא היו שומרי תורה ומצוות, אך עדיין לא סתרו דברים אלו את הגאולה שהביאו במעשיהם. ר' אליעזר יהודה ולדנברג כתב: נראה לי כדבר ברור, שאין מקום כלל [...] לטענה לומר, שבלתי אפשרי שתוכל הישועה השמימית לצמוח על ידי אלה אנשים אשר אין יראת אלקים

43 י' שלמון, שיבת ציון, ירושלים ובאר שבע 1998, עמ' 13–14.

44 צ' ירון, משנתו של הרב קוק, ירושלים 1973, עמ' 262–263.

45 אביר הרועים, א, עמ' קו, אות רב.

46 שו"ת ישועות מלכו, יו"ד, סימן סו.

בלבם [...] לכן בהיותנו זקוקים מיד כאויר לנשימה, למדינה עצמאית על קרקע מוצק לנו כארצנו, עזר לנו ה' ברחמיו הגדולים בידי אלה, שאחזו כל הזמן בהגה ההנהגה הלאומית והיו מוכנים ומוכשרים לכך, בלא להביט על הדבר הזה שנראה שרובם אינם שומרי תורה ומצות.⁴⁷